

वैदिकसाहित्यस्य आधुनिक शैक्षिक व्यवस्थायां योगदानम्: एक समीक्षात्मक अध्ययनम्

संध्या मिश्रा^{1*}, डॉ. रेणु सिंह²

1 रिसर्च स्कॉलर, सनराइज़ यूनिवर्सिटी, अलवर, राजस्थान, भारत

Mishrasandhya9876@Gmail.Com

2 एसोसिएट प्रोफेसर, संस्कृत विभाग, सनराइज़ यूनिवर्सिटी, अलवर, राजस्थान, भारत

सारांशः अस्मिन् शोधे वैदिकसाहित्यस्य वर्तमानप्रयोजनम् तथा पाठ्यक्रमेषु तस्य समावेशनस्य स्थिति विशदीकृता अस्ति। वैदिकसाहित्यं केवलं प्राचीनधार्मिकपाठ्यवस्तु नास्ति, अपितु तस्य सामाजिकं, नैतिकं, शैक्षिकं च महत्वं आधुनिकयुगे अपि दृश्यते। यथार्थतया, केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षापरिषद् (CBSE) तथा राष्ट्रियशैक्षिकअनुसन्धानपरिषद् (NCERT) इत्यादयः संस्थाः संस्कृतं च योगं च वैकल्पिकविषयरूपेण प्रस्तुतवन्तः। तद्वत् राष्ट्रियशिक्षानीतिः 2020 इत्यस्मिन् भारतीयपरम्परायाः पुनर्स्वीकारः स्पष्टतया दृश्यते। कतिपये विश्वविद्यालयेषु वैदिकविषयानाम् अध्ययनाय विशेषसंस्थानानि अपि आरब्धानि सन्ति।

शोधकार्ये माध्यमरूपेण द्वयम् उपयुज्यते – प्रत्यक्षतः पाठ्यक्रमसमीक्षा (curriculum analysis) तथा द्वितीयतः अनुसन्धानात्मकवाङ्मयानां (secondary data) सम्यक् विश्लेषणम्। शोधस्य मुख्यविषयाः अष्ट च – पाठ्यक्रमेषु वैदिकसाहित्यस्य वर्तमानस्थिति, शिक्षानीतिसम्बन्धिनी नीतिक्रमाः, विश्वविद्यालयीयस्तरस्य समीक्षणम्, चतुर्थं च शिक्षायाः संस्कृतिकं दायित्वम् इत्यादयः।

विश्लेषणस्य फलरूपेण ज्ञातं यत् यद्यपि संस्कृतभाषा च योगः च पाठ्यक्रमेषु सन्निविष्टौ स्तः, तथापि वैदिकवाङ्मयस्य सम्यक् समावेशः एकात्मतया न दृश्यते। अनेकेषां शिक्षाविदां अभिप्रायानुसारं, वैदिकविषयं केवलं धार्मिकपाठ्यवस्तुरूपेण न स्वीकरणीयं, अपि तु तस्य विवेचनात्मकपाठ्यवस्तुरूपेण प्रस्तुति आवश्यकताऽस्ति।

अतः, समुचितशैक्षिकप्रवर्तनम् आवश्यकं यत् भारतीयशिक्षायाः मूलगर्भः सम्यगुपलब्धिः स्यात्। एवं चेत् संस्कृतभाषायाः च वैदिकवाङ्मयस्य च शाश्वतत्वम् पुनः प्राप्तुं शक्यते।

मुख्यशब्दः वैदिकसाहित्य, पाठ्यक्रमसमावेशः, राष्ट्रियशिक्षानीतिः, संस्कृतशिक्षा, CBSE-NCERT

१. प्रस्तावना

वैदिकसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः गूढं सांस्कृतिकं आध्यात्मिकं च आधारस्तम्भः अस्ति। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद च — एते केवलं धार्मिकशास्त्राणि न, अपि तु जीवनचिन्तनस्य, नीतिशास्त्रस्य, शिक्षायाः च स्रोतः मत्वा परिगण्यन्ते। वैदिककाले शिक्षाया मूलं ब्रह्मचर्याश्रमे प्रतिष्ठितम् आसीत्, यत्र नैतिकता, आत्मविनयः, गुरुभक्तिः, सह-अस्तित्वबोधः च अनिवार्य शिक्षारूपेण गृहीतम्।

अधुना यदा आधुनिकशिक्षाप्रणाली केवलं व्यावसायिक दक्षतायाः एवं प्रतिस्पर्धास्पृहायाः पोषणं कुर्वन्ति, तदा मानवीयं मूल्यविचारं, नैतिकशिक्षां च उपेक्षन्ति। एतस्मिन् पार्श्वभूमौ वैदिकसाहित्यं पुनःशिक्षणविषये एकं सुदृढं आध्यात्मिक-नैतिक-शैक्षिकं साधनं भवितुम् अर्हति। विशेषतः, २०२० तमे वर्षे घोषितं “राष्ट्रीय

शिक्षा नीति” (NEP 2020) भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनराविष्काराय मार्गं प्रदत्तवती। किन्तु व्यावहारिकस्तरे अस्य सुसंगत-कार्यान्वयनं स्पष्टरूपेण दृश्यते न।

अनेकेषु समीक्षात्मकशोधपत्रेषु प्रतिपादितं यत् वैदिकपाठ्यांशाः – यथा “सत्यं वद, धर्मं चर”, “मातृदेवो भव” – विद्यार्थिनां मूल्यविचारे, नीतिबोधे च सकारात्मकं योगदानं दातुं समर्थाः सन्ति (कुमार, २०२२; मेहता, २०१९)। तथापि, वैदिकसाहित्यस्य पाठ्यक्रमेषु प्रभावं स्पष्टतया न प्रदर्श्यते, न च तस्य शैक्षिकसमावेशस्य एकमानदण्डः अस्ति।

वैदिकसाहित्यस्य आधुनिकशिक्षायाम् प्रभावपरिमाणं निरूपयितुं सम्यक् वैज्ञानिकाधारितं मूल्याङ्कनं दुरलभम्। पाठ्यक्रमविकासे तस्य समावेशस्य स्वरूपं, मात्रां, चिरस्थायित्वं च स्पष्टतया अभावप्रायम् अस्ति।

अयं शोधपत्रम् एकसमीक्षात्मकदृष्टिकोणतः आधुनिकभारतीयशिक्षायाम् वैदिकसाहित्यस्य योगदानं निरीक्षते। मूलतः एषः शोधः मूल्यशिक्षा, पाठ्यक्रमविकासः, भारतीयज्ञानसम्पद्-सम्बद्ध विचारधारायाः सन्दर्भे द्वितीयकदत्तांशाधारितः विस्तृतमूल्याङ्कनात्मकः प्रयासः अस्ति।

२. विषयकप्रकरणम् – वैदिकसाहित्ये निहितं शिक्षाविचारधारा

वैदिककालीन शिक्षाविचारधारा भारतीयज्ञानपरम्परायाः अत्यन्तं विशिष्टं आधारभूतं स्वरूपम् अस्ति। वैदिकग्रन्थाः केवलं धार्मिकविषयानि न, अपि तु जीवनदर्शनम्, नैतिकता, आत्मविज्ञानं, तथा समाजव्यवस्थाया आदर्शरूपं प्रतिपादयन्ति। वैदिकशिक्षापद्धतिः गुरुकुलप्रणालीरूपेण प्रचलिता आसीत्, यत्र शिक्षणं केवलं बौद्धिकं न, अपि तु आध्यात्मिकं, सामाजिकं, मानसशारीरिकं च समवेतम् आसीत्। सायणाचार्यः (1985) अस्य तत्त्वं प्रतिपादयन् लिखति यत्, वैदिकशिक्षाया लक्ष्यं ज्ञानप्राप्तिमात्रं न, अपि तु “मानवस्य सर्वोत्तमपूर्णविकासः” इति।

१. गुरुकुलप्रणालीः

गुरुकुलम् वैदिकशिक्षायाः केंद्रबिन्दुः आसीत्। विद्यार्थी गुरोः समीपे निवसन् न केवलं विद्यान् अधीतवान्, अपि तु संस्कारान्, शीलम्, त्यागम्, कर्तव्यबोधं च अवाप्तवान्। गुरुकुलाधिकारीणां दृष्ट्या, शिक्षा जीवनयात्रायाः नैतिकमार्गदर्शिका आसीत्। याज्ञवल्क्यस्मृतिः (1990) पाठे उल्लेखितं यत् ब्रह्मचर्यं, विनयः, स्वाध्यायः, व्रतपालनं च विद्यार्थीजीवनस्य आधारशिलाः सन्ति।

२. ब्रह्मचर्याश्रमः, संयमः, स्वाध्यायः च

ब्रह्मचर्याश्रमः शैक्षिकविकासस्य प्रथमस्तरः आसीत्, यत्र छात्रः संयमं, इन्द्रियनिग्रहं, तथा अनुशासनं अभ्यासति स्म। स्वाध्यायः—यः आत्मचिन्तनं, मननं, अभ्यासं च सम्मिलयति—विद्यार्थिनः आत्मनिर्भरज्ञानार्जनस्य मुख्यं साधनम् आसीत्। वासुदेवनन्दः (2001) लिखति यत् एषा प्रणाली विद्यार्थिनः स्वयंज्ञानलाभे समर्थं करोति, येन दीर्घकालपर्यन्तं अधीतं स्मरणीयम् भवति।

३. आत्मविज्ञानं तथा आध्यात्मिकविकासः

वैदिकमतस्य अनुसारं, शिक्षा केवलं लौकिककौशलविकासाय न, अपि तु आत्मबोधाय, आत्मिकविकासाय, मोक्षमार्गस्य अन्वेषणाय च भवति। तत्र उपनिषदां सूक्तयः—यथा *तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, विद्यां च अविद्यां च*—विद्यार्थिनां विवेकं तथा आत्मदृष्टिं जागरूकां कुर्वन्ति। विष्णुपुराणम् (2004) अस्मिन् आशयम् बलं दत्वा लिखति यत्, वैदिकशिक्षा चेतनास्तरस्य निर्माणं करोति, यत्र ज्ञानं केवलं बाह्यं न भवति, किं तु अनुभूतिस्वरूपं भवति।

४. नैतिकता, कर्तव्यबोधः, सेवा, संयमः

वैदिकशिक्षायाम् नैतिकमूल्याणां स्थानं महत्त्वपूर्णं आसीत्। यत्र छात्रः 'सत्यं वद', 'धर्मं चर', 'मातृदेवो भव', 'अतिथिदेवो भव' इत्यादीन् सूक्तीन् जीवनस्य नियमरूपेण स्वीकरोति स्म। शुक्लाचार्यः (2012) लिखति यत् वैदिकसाहित्यं "चरित्रनिर्माणकेंद्रितशिक्षामॉडलम्" प्रस्तुतम् करोति।

५. मन्त्राः, ऋचः, शान्तिपाठाः च

वैदिकशिक्षायाः विशेषता अस्ति, यत् अत्र मन्त्रपाठेन चित्तवृत्तिशमनम्, मनोनिग्रहः, तथा आन्तरिकसमरसता साध्यते। उपनिषद्सु *ॐ सह नावतु, सह नौ भुनक्तु...* इति शान्तिमन्त्रः शिक्षायाः सामूहिकतत्त्वं, परस्परसहयोगभावं, गुरु-शिष्यएकात्मभावं च प्रकाशयति। नारायणशर्मा (2019) उक्तवान् यत् मन्त्रपठनम् विद्यार्थितत्वे धैर्यं, धारणशक्तिं च संवर्धयति।

६. आधुनिकशिक्षासंगतः परिप्रेक्ष्यः

आधुनिकयुगे शिक्षायाः व्यावसायिकदृष्टिकोणः, परीक्षा-केन्द्रितमूल्यमापनं, प्रतियोगितामूल्यता च प्रमुखाः सन्ति। एतेषां मध्य वैदिकसाहित्ये निहितं मानवीयं शिक्षाचिन्तनं पुनरावश्यकम्। Education Policy 2020 पुनः वैदिकज्ञानसम्पदः महत्त्वं सम्यग् स्वीकारति, तथापि तस्य कार्यान्वयनं अस्ति मन्दम्। संजयगुप्त

(2020) लेखे लिखति यत् वैदिकदृष्टिः यदि पाठ्यक्रमे समाविष्टा स्यात्, तर्हि शिक्षा पुनः मानवीय, सन्तुलिता, चरित्रनिष्ठा च भविष्यति।

अन्ततः, वैदिकसाहित्यं केवलं प्राचीनसंस्कृतिस्मृति न, अपितु एकं शिक्षामॉडलम्, यः व्यक्तित्वनिर्माणं, आत्मबोधं, सामाजिकसंतुलनं, मानवधर्मपालनं च सम्यक् स्थापितुम् समर्थः। आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां यदि वैदिकतत्त्वानि सम्यक् समाविष्टानि स्युः, तर्हि शिक्षा केवलं ज्ञानमाध्यमं न, अपि तु जीवनोन्मुखपरिवर्तनकारी साधनं भविष्यति।

३. विषयकप्रकरणम् – वैदिकसाहित्यस्य पाठ्यक्रमे समावेशनस्य वर्तमानप्रयत्ना

वर्तमाने भारतदेशे शैक्षिकक्षेत्रे वैदिकसाहित्यस्य महत्त्वं पुनः पुनः स्वीकृतम् अस्ति। विशेषतया सीबीएसई तथा एनसीईआरटी इत्येताभ्यां संस्थाभ्यां संस्कृतभाषायाः च योगविज्ञानस्य च वैकल्पिकपाठ्यविषयरूपेण प्रस्तुति कृताः (एनसीईआरटी, 2020)। एते पाठ्यविषयाः केवलं भाषा-ज्ञानं न यच्छन्ति, अपि तु संस्कृतभाषायाः माध्यमेन भारतीयदर्शनम्, योगशास्त्रम्, तथा प्राचीनज्ञानपरम्परायाः बोधं अपि प्रदानं कुर्वन्ति।

राष्ट्रीयशिक्षानीतिः 2020 इत्यस्य प्रारूपे स्पष्टतया उक्तं यत् “भारतीयपरम्परा, मूल्यसंप्रदा, योगः, आयुर्वेदः च पाठ्यक्रमे समावेशनीयः” इति। शिक्षानीतिः एषा पूर्वशिक्षानीतिभ्यः भिन्नं दृष्टिकोणं स्वीकृतवती—सा केवलं आधुनिकज्ञानं न, अपि तु पारम्परिकज्ञानं अपि सार्थकं इति स्थिरनिश्चयं करोति (शुक्ल, 2021)। विशेषरूपेण संस्कृतभाषायाः पुनरुत्थानं च वैदिकसाहित्यस्य पाठ्यक्रमे स्थानं प्रदानं च अपेक्षितम् अभवत्।

किञ्च, कतिपये विश्वविद्यालयेषु वैदिकअध्ययनसंस्थानानि आरभ्यन्ते। उदाहरणरूपेण, बनारसहिन्दूविश्वविद्यालये, श्रीसांदिपनीवैदिकसंस्थानस्य सहकार्येण वैदिकसाहित्ये विशेषपाठ्यक्रमाः आरब्धाः। एवं च कांचीकामकोटि पीठम् अपि अनेकविधाः वैदिकाध्ययनपाठ्यक्रमाः स्थापयति (भट्ट, 2020)। एते संस्थानानि अध्यापकानाम्, विद्यार्थिनाम् च कृते प्रशिक्षणकार्यक्रमान् अपि आयोजयन्ति।

तथापि, सम्पूर्णभारतविषये यदि दृष्टिः क्रियते तर्हि ज्ञायते यत् एते प्रयत्नाः खलु विखण्डितरूपेण, न तु एकात्मरूपेण सञ्चाल्यन्ते। अधिकतमविद्यालयेषु संस्कृतभाषा केवलं “वैकल्पिकभाषा” रूपेण अस्ति, न तु प्रमुखभाषारूपेण। वैदिकसाहित्यस्य यथार्थअध्ययनं तु छात्रेभ्यः दुरापम् इव दृश्यते। बहवः विद्यालयाः केवलं व्याकरणं, श्लोकपाठं च यावद् एव शिक्षयन्ति, किन्तु मन्त्रार्थविवेचनं, ब्राह्मणग्रन्थानाम् अध्ययनं, उपनिषदां च सम्यक्बोधं न यच्छन्ति (पाण्डेय, 2022)।

विश्लेषणेन ज्ञायते यत् वैदिकसाहित्यस्य समावेशनम् पाठ्यक्रमे अभावप्रायमेव अस्ति। एकस्मिन् भागे एषः समावेशनः केवलं संस्कृतविभागे दृश्यते, अन्यस्मिन् भागे योगविभागे वा किञ्चित् उपनिषद्विषयं प्रविष्टम् अस्ति। किन्तु, शास्त्रीयरूपेण, व्यासपरम्परायाः रूपेण च यदि पाठ्यक्रमविकासः क्रियते तर्हि तस्य फलम् अधिकं भविष्यति।

अपरं बाधकं वा सीमायाः उदाहरणं अस्ति— शिक्षकानाम् अभावः। वैदिकसाहित्ये निपुणाः प्रशिक्षिताः शिक्षकाः बहुषु विद्यालयेषु दुर्लभाः सन्ति। यदि शिक्षकः स्वयमेव मन्त्रान् न पठति, न चिन्तयति, न विवेचनं करोति, तर्हि तेन छात्रेभ्यः कीदृशं शिक्षणं दातुं शक्यते? (शर्मा, 2021)।

वर्तमानकाले शिक्षानिदेशालयेन अपि विशेषतया संस्कृतविषये वैदिकसाहित्यं पाठ्यक्रमे प्रतिपादयितुं कोऽपि न कार्यक्रमः घोष्यते। केवलं छात्रदृष्टिकोणात् रुचिः दृश्यते, संस्थागतदृष्ट्या च प्रयत्नाः न्यूनाः।

इदानीं नैकानि ऑनलाइनप्लॅटफॉर्मः अपि अस्ति, यथा भारतीयविद्याभवन्, संस्कृतभारती, ई-गुरुकुलम्, येषु वैदिकशिक्षा ऑनलाइन पद्धत्याः माध्यमेन उपलभ्यते। एतेन छात्राः स्वयमेव पाठयितुं शक्नुवन्ति, तथापि संस्थागतपाठ्यक्रमे समावेशनस्य अभावः चिरस्थायित्वाय न भविष्यति।

एवं च विचार्य स्पष्टं भवति यत्—यद्यपि राष्ट्रस्तरस्य नीतिषु वैदिकसाहित्यस्य पुनः स्थापना दृश्यते, तथापि व्यावहारिकस्तरे, विद्यालयस्तरे, अध्यापकप्रशिक्षणस्तरे च कार्ये बहवः अवरोधाः विद्यमानाः सन्ति।

पाठ्यक्रमसमावेशनं यदि एकात्मरूपेण करणीयं, तर्हि केवलं वैकल्पिकविषयरूपेण न, अपि तु सामाजिकविज्ञानम्, दर्शनम्, इतिहासः इत्यादिषु विषयेभ्यः सहसम्बद्धं च कर्तव्यं। एतादृशः समन्वितपाठ्यक्रमः एव छात्रेभ्यः पूर्णबोधनं यास्यति।

४. विषयकप्रकरणम् – नैतिकशिक्षायाम् वैदिकसाहित्यस्य सम्भाव्य उपयोग

भारतीयं शिक्षापद्धतिः केवलं ज्ञानदानस्य साधनं न, अपि तु व्यक्तित्वविकासस्य, मूल्यबोधनस्य च साधनरूपेण अपि परिगण्यते। एतेषु परिप्रेक्ष्येषु वैदिकसाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली साधनं भवितुम् अर्हति। मूल्याधारितशिक्षायाः पुनरुद्घाराय यदा अधुना सम्पूर्णं विश्वं उत्सुकं दृश्यते, तदा भारतीयानाम् ऋषियोंकृतं वैदिकसाहित्यं एकं स्थायिसाधनं रूपेण परीक्षितुं योग्यतमं वर्तते।

वैदिकशिक्षायाः मूलतत्त्वानि सत्यं, धर्मः, अहिंसा, संयमः, त्यागः, आस्तिकता, आत्मानुभवः च प्रमुखतया गण्यन्ते। यथावत् शिक्षायाम् एतेषां तत्त्वानां समावेशः बालचेतनायाः आरम्भे एव कर्तव्यः। उदाहरणरूपेण – “सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः।” (तैत्तिरीयोपनिषद्) इत्यादयः मन्त्राः बालशिक्षायाम् नैतिकशिक्षायाः मूलतत्त्वरूपेण प्रयोजनीयाः स्युः।

मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव इत्यादीनां उपदेशानां प्रयोगः छात्रेषु गुरुजनप्रीतिः, संयमबुद्धिः, सेवा-भावः च संवर्धयितुं शक्यते। बालकानां प्रारम्भिकशिक्षायाम् पाठ्यपुस्तकेषु एते मन्त्राः दृश्यन्ते, किन्तु तेषां शैक्षिकविस्तारः, गम्भीरव्याख्यानं च अल्पं दृश्यते (शर्मा, 2020)।

वैदिकसाहित्ये व्यक्तित्वनिर्माणं विशेषरूपेण उद्घाट्यते। “कृतं स्मार्यते न कर्तव्यं न स्मार्यते” इति नीति – आत्मनियमनस्य, धैर्यस्य, सहनशीलताया च उपदेशदायिनी अस्ति। संस्कृतश्लोकानां माधुर्यं तथा अर्थगौरवम् अध्यापनप्रक्रियायां सम्मिल्य शिक्षकेभ्यः एकं प्रेरणास्रोतं ददाति।

वर्तमानशैक्षिकप्रणाल्याम् यदा पाठ्यवस्तु ज्ञानकेन्द्रितं भवति, तदा आत्मविकासः, भावनात्मकबुद्धिः, नैतिकनिर्णयशक्ति इत्यादयः गुणाः उपेक्षिताः भवन्ति। एते सर्वे गुणाः वैदिकसाहित्येन सुलभतया दीयन्ते।

यथास्मिन् प्रसङ्गे वेदेषु ऋचः, उपनिषद्-विचाराः, स्मृतिशास्त्रेषु आचारदर्शकवचनानि च शिक्षणाय बहुधा उपयुक्तानि। शिक्षणशास्त्रदृष्ट्या, मूल्यशिक्षणं केवलं नीतिपाठे सन्निहितं न भवेत्, अपि तु सम्पूर्णशिक्षापद्धत्याः अन्तःप्रवाहितं भावनया युक्तं भवेत् (गुप्ता, 2021)।

नैतिकशिक्षायां वैदिकसाहित्यस्य सम्भाव्यप्रयोगे, अध्यापकाः वैदिकवचनानां केवलं पाठनं न, अपि तु जीवनसापेक्षदृष्ट्या तेषां व्याख्यानं च कुर्वन्तु। यथा – “नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः” इत्यादिना बालकानां आत्मबले, दुःखसहनक्षमता च संवर्धयितुं शक्यते।

कस्मिंश्चित् अध्ययनविश्लेषणे उक्तं यत् – भारतस्य शिक्षायां वैदिकसाहित्यस्य समावेशनं नैतिकबुद्धेः प्रबोधनं करोति, यद्यव्यक्तित्वविकासाय परमोपकारकं भवति (तिवारी, 2022)।

बाल्यावस्थायाम् एव यदा “ऋणानुबन्धेन प्रप्नोति जन्तुः देहं” इत्यादीनां शिक्षां दत्तुं शक्यते, तदा भविष्ये दायित्वपरः, कर्तव्यनिष्ठः, संवेदनशीलः नागरिकः निर्मातुं शक्यते।

शिक्षकेभ्यः पाठ्यपुस्तकेभ्यः बहिरपि शिक्षायाः योजना आवश्यकम्। संस्कृतश्लोकैः, सूक्तिभिः, ऋचाभिः प्रेरणायाः सन्देशः बालहृदये संस्कारितः चेत्, तदा तस्य व्यक्तित्वे स्थायित्वेन स्थापितुं शक्यते (मिश्र, 2020)।

आधुनिकप्रपञ्चे यत्र नैतिकपतनं, स्वार्थप्रवृत्तिः, संवेदनशून्यता च वर्धमाना दृश्यते, तत्र वैदिकसाहित्यं “दृढं नैतिकाधारं” प्रदातुं समर्थम् अस्ति।

तथापि, अयं सम्भाव्य प्रयोगः केवलं पाठ्यपुस्तकप्रयोजनेन न सिध्यति। आवश्यकं यत् – शाला-स्तरे, शिक्षक-स्तरे च विवेचनशीलः दृष्टिकोणः स्थाप्यः। वैदिकपाठ्यांशानां समुचितं विवेचनं, सन्दर्भानुसारं व्याख्यानं, तथा छात्रानुकरणस्य अवसरः अपि योजनीयः।

अन्ततः, मूल्यशिक्षायां वैदिकसाहित्यस्य उपयोगः न केवलं भारतीयपरम्परायाः संवर्धनाय अपि तु वैश्विकमूल्यानां पुनर्स्थापनाय अपि उपयोगी भवेत्।

५. निष्कर्षः तथा सिफारिश

निष्कर्षः

पूर्ववर्ती अध्यायेषु चर्चितानि विविधानि पक्षाणि, तत्त्वानि, दृष्टिकोणानि च सम्यग् विश्लेषणात् स्पष्टं जातं यत् वैदिकसाहित्यं केवलं धार्मिकं वा आध्यात्मिकं आयामं न यापयति, अपितु तस्य व्यापकं योगदानं शिक्षाक्षेत्रे अपि द्रष्टव्यम्। वैदिकग्रन्थेषु दृश्यन्ते न केवलं मन्त्राः, ऋचः, यज्ञविधानानि वा, किन्तु तत्र अन्तर्निहितानि जीवनमूल्यानि – यथा सत्यं, अहिंसा, आत्मविज्ञानम्, श्रद्धा, संयमः, ब्रह्मचर्यं च – शिक्षायाः मूलाधाररूपेण स्थितानि।

प्राचीनभारतीयपरम्परायां शिक्षायाः उद्देश्यः केवलं व्यवसायोपयोगी कौशलप्राप्तिः नासीत्, अपितु सः व्यक्तित्वविकासस्य, आत्मोन्नतये च अभिप्रेतः। वैदिकदृष्ट्या छात्रस्य शिक्षणं त्रैणिकं भविष्यदृष्ट्या च ध्येयं आसीत् – ‘सा विद्या या विमुक्तये’ इत्यत्र तस्य परिपुष्टिः दृश्यते। किन्तु वर्तमानयुगे पाठ्यक्रमनिर्माणं केवलं विषयक-ज्ञानं केन्द्रीकृत्य एव प्रचलितं दृश्यते, येन मूल्यानां, नैतिकदृष्टीनां च स्थानं न्यूनतया उपेक्षितं जातम्।

वैदिकसाहित्ये धर्मशिक्षा, सामाजिककर्तव्यम्, पर्यावरणचेतना, राष्ट्रभक्ति, स्त्रीपुरुषानां समत्वं च बहुधा उद्धृतम् अस्ति। ‘मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव’ इत्यादयः आजपि प्रासङ्गिकाः शिक्षाविषये सन्ति। तैः शिक्षायाः एकं सुसन्तुलितं स्वरूपं प्रस्तुतं भवेत्, यत्र व्यक्तित्वविकासः, व्यवहारिकदक्षता च समानरूपेण समाहिते भवतः।

अतः अध्ययनस्य निष्कर्षः स्पष्टतया दर्शयति यत् यदि वैदिकदृष्टिकोणं आधुनिकशिक्षायां समाविष्टं स्यात्, तर्हि शिक्षायाः चारित्रिकबलं, सामाजिकदृष्टिः च संप्राप्तुं शक्येत। विद्यार्थिनः केवलं परीक्षाफलसिद्धये न पठेयुः, अपितु जीवनमूल्यानां आत्मसात्करणाय शिक्षां ग्रहेयुः। एषा दृष्टिः शिक्षायाः पुनरुत्थानाय आवश्यकम्।

सिफारिशाः

वर्तमानशैक्षिकव्यवस्थायाः मूल्यमान्यतानिर्माणे, समन्वितदृष्टिसंपन्नायाः शिक्षायाः निर्माणाय च, अधोलिखिताः सिफारिशाः समुचिताः सन्ति—

१. पाठ्यक्रमनिर्माणे वेदाधारित मूल्यशिक्षायाः समावेशः करणीः।

वर्तमान पाठ्यक्रमेषु केवलं ज्ञानपरम्परायाः अङ्गानि एव दृश्यन्ते, यत्र व्यक्तित्वविकासः, आत्मचिन्तनम्, नैतिकमूल्यानि च न्यूनतया दृष्टानि। अतः पाठ्यवस्तुनिर्माणे वेदेषु निर्दिष्टानि मूल्यतत्त्वानि – यथा ऋतम् (सत्यं), सत्यम्, धर्मः, अहिंसा, ब्रह्मचर्यं च – स्थायित्वेन समावेशनीयानि। ‘यथा राजा तथा प्रजा’ इति दृष्ट्या बाल्यकालादारभ्य मूल्यशिक्षा अनिवार्या।

२. शिक्षकप्रशिक्षणकार्यक्रमेषु वैदिकदृष्टिकोणस्य विशेषप्रशिक्षणम्।

कस्मिंश्चित् पाठ्ये शिक्षणं यदि गम्भीरं न भवति, तर्हि तस्य प्रभावः अल्पः भवति। शिक्षकः एव शिष्यस्य प्रेरणास्रोतः अस्ति। यदि शिक्षकः स्वयम् मूल्यैः प्रेरितः न भवति, तर्हि मूल्यशिक्षणस्य प्रयोजनं विफलं भवति। अतः शिक्षकप्रशिक्षणकेन्द्रेषु ‘वेदानाम् शिक्षायां उपयोगिता’, ‘मूल्यनिष्ठदृष्टिः’ इत्यादिषु पाठ्यांशः यथासम्भवम् योजनीयः।

३. राज्यस्तरे तथा केन्द्रस्तरे शैक्षिकनीतिषु भारतीयदृष्टेः पुनःस्थापनम्।

वर्तमानशैक्षिकनीतयः पाश्चात्यदृष्टिभूमेः उत्पन्नाः सन्ति। तेभ्यः प्रेरणा ग्राह्या, परन्तु भारतीयतत्त्वानां उपेक्षा न करणीया। ‘राष्ट्रीयशैक्षिकनीतिः २०२०’ मध्ये अपि भारतीयपरम्परायाः पुनरुत्थानस्य संकेतः दृश्यते। अतः नीतिनिर्माणे वैदिकसाहित्ये वर्णितानि शिक्षायाः सूत्राणि, शिक्षायाः चारित्रिकआधारः, सामाजिकबन्धनानि च विचारणीया।

४. वैदिकशिक्षायाः डिजिटल संसाधनानां विकासः।

यद्यपि वेदाः श्रुतिपरम्परायाः अङ्गः आसन्, आधुनिकयुगे डिजिटलतन्त्रज्ञानं मुख्यं साधनं जातम्। अनेन विद्यार्थिनः सुगमतया वैदिकसाहित्यं पठितुं शक्नुवन्ति। अतः ई-पाठ्यपुस्तकानि, श्रव्यदृश्यसामग्री, पॉडकास्ट्, वेदाधारितमोबाइल-एप्लिकेशन इत्यादीनां निर्माणं आवश्यकम्। विशेषतः जनसामान्याय वेदानां सरलप्रवेशाय भाषान्तरसहितं संसाधनं प्रोत्साहनीयम्।

५. नवप्रवर्तनप्रेरितप्रयोगानां प्रोत्साहनम्।

शिक्षायाः पुनर्गठनाय नवप्रवर्तनस्य आवश्यकता वर्तते। वैदिकमूल्येषु आधारितः शिक्षणः केवलं सैद्धान्तिकः न भवेत्, अपितु तस्मिन् उपयुक्ताः प्रयोगाः, शिक्षण-कला च विकसितव्या। विद्यालयेषु नैतिकदृष्टिकोष्ठकानि, आत्मचिन्तनवर्गाः, समवायचर्चाः इत्यादीनि उपक्रमाः आवश्यकाः।

६. बहुभाषिक-संवादप्रणालीनिर्माणम्।

वेदाः संस्कृतभाषायाम् अस्ति। किन्तु छात्रेषु संस्कृतभाषायाः अभावं दृष्ट्वा, तेषां सुविधा-कृते विविधानां भाषाणां माध्यमेन शिक्षायाः प्रस्तुतीकरणं आवश्यकम्। सुलभहिंदी, क्षेत्रीयभाषाः, अंग्रेजी च माध्यमरूपेण उपयोजनीयाः। अनेन सर्वेभ्यः लाभः सुलभः स्यात्।

७. शिक्षण-अध्ययन-परिणामेषु आन्तरिक मूल्याङ्कनप्रणाली।

मूल्यशिक्षायाः प्रभावमूल्यांकनाय, केवलं परीक्षा न पर्याप्ता। आत्मावलोकनपत्रकानि, समूहचिन्तनवृत्तपत्रिकाः, शिक्षार्थिनां आचरणविवेचनम् इत्यादीनि आन्तरिकपद्धत्याः प्रयोगः करणीयः, येन विद्यार्थिनः शैक्षिकमूल्येषु दृढतां प्राप्नुयुः।

उपसंहारः

एते सर्वे निष्कर्षाः तथा सिफारिशाः केवलं वैदिकसाहित्यस्य गौरवगानं न कुर्वन्ति, अपितु शिक्षायाः वैश्विकपरिप्रेक्ष्ये भारतीयपरम्परायाः यथोचितं समन्वयं अपि सूचयन्ति। शिक्षायाः पुनरुत्थानाय, समाजस्य चारित्रिकसंस्काराय च वैदिकदृष्टिः आवश्यकं पथदर्शकं स्यात्।

संदर्भ सूची

1. एनसीईआरटी। (2020)। भारतीय परम्परा आधारित पाठ्यक्रम सुझाव सूची। नई दिल्ली: राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद्।
2. कुमार, एल. (2022). भारतीय शिक्षणतंत्र में वैदिक पाठ्यक्रम की प्रासंगिकता: एक समकालीन पुनरावलोकन। वाराणसी: भारतीय विद्या संस्थान।
3. गुप्ता, एस. (2021). वैदिक साहित्य और आधुनिक शिक्षा व्यवस्था। वाराणसी: संस्कृत अध्ययन परिषद्।
4. तिवारी, आर. (2022). शिक्षा में भारतीय परंपरा का पुनर्संस्कार। लखनऊ: ज्ञान भारती प्रकाशन।

5. नारायणशर्मा. (2019). *वैदिकसमाजे शिक्षायाः भूमिका*. पुणे: ज्ञानपीठ प्रकाशनम्।
6. पाण्डेय, आर. (2022)। *विद्यालयी संस्कृत शिक्षण में वैदिक साहित्य का समावेश: एक मूल्यांकन*। राष्ट्रीय भाषा अनुसन्धान पत्रिका, 10(2), 75-84।
7. भट्ट, एस. (2020)। *भारत में वैदिक अध्ययन की पुनरुत्थान दिशा: संस्थान और पाठ्यक्रमा*। भारतीय विद्याभवन शोधपत्रिका, 5(1), 88-99।
8. मिश्र, पी. (2020). *बचपन में नैतिक शिक्षा की आवश्यकता*. भोपाल: सन्मार्ग प्रेस।
9. मेहता, बी. (2019). *मूल्यशिक्षा के साधन रूप में वैदिक साहित्य का विश्लेषण*। नई दिल्ली: राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद।
10. याज्ञवल्क्यः. (1990). *याज्ञवल्क्यस्मृतिः*. कलकत्ता: संस्कृत बुक डिपो।
11. वासुदेवनन्दः. (2001). *भारतीयगुरुकुलव्यवस्थायाः मूल्यमापनम्*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
12. विष्णुपुराणम्. (2004). *विष्णुपुराणसङ्ग्रहम्*. मुम्बई: गोखले प्रकाशनम्।
13. शर्मा, वी. (2020). *प्राचीन भारतीय शिक्षा में नैतिक मूल्यों का स्थान*. नई दिल्ली: भारतीय विद्या संस्थान।
14. शर्मा, वी. (2021)। *संस्कृत शिक्षकों की प्रशिक्षण आवश्यकताएँ और वर्तमान स्थिति*। शिक्षा विकास पत्रिका, 6(4), 133-141।
15. शिक्षा मंत्रालय भारत सरकार. (2020). *राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 (NEP 2020)*। नई दिल्ली: मानव संसाधन विकास मंत्रालय।
https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_Hindi.pdf
16. शुक्ल, ए. (2021)। *नई शिक्षा नीति 2020 में भारतीय परंपरा और दर्शन का स्थान*। दिल्ली विश्वविद्यालय शिक्षा जर्नल, 12(3), 115-127।
17. शुक्लाचार्यः. (2012). *प्राचीनभारतीयशिक्षायाः परम्परा*. चेन्नई: संस्कृत अकादमी।
18. संजयगुप्त. (2020). *नवशिक्षा नीति: वैदिकपरिप्रेक्ष्ये*. दिल्ली: नीतिग्रन्थालय।

19. सायणाचार्यः. (1985). *वेदार्थप्रकाशः*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।